

فصلنامه علمی (مقاله علمی-پژوهشی) جامعه‌شناسی سیاسی ایران، سال دوم، شماره
چهارم (پیاپی ۸) زمستان ۹۸، صص ۲۷۵۴-۲۷۳۹
نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه

روح الله طاهرنیا^۱ تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۳۰

رضا شعبانی صمغ آبادی^۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۲

سینا فروزش^۳

چکیده

به گواهی مورخان و نویسندگان، عوامل زمینه ساز فکری داخلی نهضت مشروطه متعددند، یکی از این عوامل انجمن‌های سیاسی بودند که در طول سال‌های قبل از نهضت مشروطه، تلاش خستگی ناپذیری را در راه مبارزه با استبداد و فساد حکومت قاجار به عمل آوردند و در نهایت سبب پیروزی نهضت مشروطه و پی ریزی تشکیل احزاب سیاسی در ایران دوره قاجار گردیدند. این انجمن‌ها را که در زمینه های فکری داخلی نهضت مشروطه نقش داشتند را می توان آغاز کننده رسمی مشارکت‌های مدنی در ایران دوره قاجار نامید که بر طبق اساسنامه خود به انجمن های سیاسی، ایالتی و ولایتی، صنفی، مذهبی، ادبی و منطقه‌ای تقسیم می‌شدند. یکی از عمده ترین شکل های سیاسی ای که خواستار ایجاد اصلاحات در ساختار هرم قدرت و حکومت در ایران دوره قاجار بود و در این دوران شکل گرفت، انجمن تبریز بود. نگارنده در این پژوهش سعی دارد تا به نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه بپردازد. روش تحقیق در این پژوهش، از نوع تاریخی، توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه ای و بررسی اسناد است و در بررسی کتابخانه‌ای منابع دست اولی که راجع به نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه نوشته شده در اولویت هستند و اصلی ترین منابع تحقیق‌اند.

واژه های کلیدی: انجمن تبریز، حکومت قاجار، نهضت مشروطه.

^۱ - دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران. history_1394@yahoo.com.

^۲ - استاد گروه تاریخ، (نویسنده مسئول) دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران. history_1398@yahoo.com.

^۳ - استاد گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران. sinafroozesh@gmail.com.

مساله اساسی در این تحقیق نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه است که به عنوان یکی از انجمن های مهم نقش خود را در نهضت مشروطه ایفا نمود. اگرچه بررسی نقش انجمن ها و به ویژه نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه موضوعی قابل بحث بوده ولی تاکنون در مورد این پژوهش، کتاب و تحقیقی جامع و مفصل به وسیله نویسندگان و محققان چه در زبان فارسی و چه در زبان های بیگانه نوشته نشده است و اگر به بحث در مورد نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه پرداخته اند، بحث آنها ناقص و ناتمام است. بنابراین نگارنده با توجه به خلایبی که در این مورد وجود دارد حتی المقدور سعی دارد به تکمیل امور ناقص و ناتمام گذشته در مورد این تحقیق بپردازد. نگارنده در این پژوهش سعی دارد تا حتی الامکان به این پرسش پاسخ دهد که نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه چه بود؟ هدف از این پژوهش پرداختن به نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه و بیدار نمودن مردم ایران در دوره قاجار می باشد.

تعریف مفاهیم

الف. انجمن: انجمن در لغت به معنی مجلس و مجمع (برهان قاطع) و در اصطلاح (طبق تعریف فرهنگ فارسی عمید) به دسته ای از مردم گویند که در جایی گرد آمده باشند یا مکان این گرد آمدن که برای کنکاش یا امر دیگر صورت گیرد. گاهی نام های گروه، فوج، مجمع، مجلس هم همین معنی را می دهد. مهم ترین عاملی که باعث اختلاف معنای انجمن با یک گروه یا دسته از مردم می شود داشتن هدف مشترک است.

ب. نهضت: نهضت از ریشه نهض به معنی خیزش و برخاستن و حرکت و آمادگی برای قیام است (عتبی، ۱۳۷۴: صص ۴۲۰-۱۵۷) و معادل انگلیسی آن Movement است و حرکتی معمولاً دراز مدت و یا حرکت یا رفتار گروهی به نسبت منظم و با دوام برای رسیدن به هدف اجتماعی-سیاسی معین و براساس نقشه معین که ممکن است انقلابی و یا اصلاحی باشد.

ج. مشروطه: واژه «مشروطه» واژه مشروطه از لفظ فرانسوی «لاشارت lacharte» گرفته شده و معادل واژه انگلیسی Constitutional (حکومت قانون) یا حکومتی که بر شالوده یک قانون اساسی و نظام پارلمانی بنیاد شده باشد، می باشد. این واژه در سال ۱۹۰۷م/۱۳۲۴هـ ق زیر فشار آزادیخواهان واژه مشروطه برای نخستین بار در یک فرمان رسمی بوسیله محمدعلی شاه به کار برده شد. (تقی زاده، ۱۳۷۲: ص ۴) (صدرالاشرف، ۱۳۶۴: ص ۱۷۶) (امانت، ۱۳۸۲: ص ۴۵) (ملایی توانی، ۱۳۸۱: ص ۳۷) (حائری، ۱۳۶۰: صص ۲۵۶-۲۵۳-۲۵۲)

مقدمه

بر اساس شواهد تاریخی تفکرات مدرن در ایران دوره قاجار، اول از تبریز که مرکز دارالسلطنه و مرکز مهم توزیع قدرت و ثروت بود، به تمام ایران فرستاده می شد. به عنوان مثال می توان از تاسیس دومین مدرسه ی

دولتی به نام مدرسه رشديه (اعتماد السلطنه، ۱۳۳۷: ص ۳/۱۷۲۶) به وسیله حاجی میرزا حسن رشديه (صفایی، ۱۳۴۵: ص ۱۷) در زمان صدارت میرزا علی خان امین الدوله و نقش آن در استقرار حکومت مشروطه، (رشديه، ۱۳۶۲: ص ۱۲) (کشاورزی، ۲۰۱۳: ص ۲) (امین الدوله، ۱۳۴۱: ص ۴۲۴) تاسیس انجمن معارف میرزا علی خان امین الدوله با کمک میرزا حسن رشديه در تبریز، (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ص ۱/۱۱) آوردن نخستین چاپخانه به وسیله عباس میرزا نایب السلطنه از سفر فرنگستان به تبریز، (پیلتن، بی تا: ص ۲۳۱) (رایینو، ۱۳۷۲: ص ۱۸) آوردن ماشین های چاپی از روسیه از سال ۱۱۹۵ ه. ش. ۱۸۱۶ م به تبریز و چاپ شدن نخستین کتاب در تبریز در سال ۱۱۹۶ ه. ش. ۱۸۱۷ م نام برد. (جبارلوی شبستری، ۱۳۸۳: ص ۱۲) (رسول اف و راسخ، ۱۳۹۷: ص ۱۴) (مولانا، ۱۳۵۸: صص ۲۲۷-۴۶-۳۳) (جبارلوی شبستری، ۱۳۹۳: ص ۹) بنابراین می توان گفت که تبریز در آن زمان منبع مهم فکری و حتی منبع فکری مشروطه طلبی در ایران بود و مهمترین دلیل آن نزدیک بودن به مراکز صنعتی دنیا یعنی غرب بود و در همان زمان قاجار دار السلطنه تبریز دارای تفکر پیشروتری نسبت به دارالسلطنه تهران در امر حکومت داری بود و نخستین جرعه زمينه های فکری داخلی نهضت مشروطه در تبریز، با آغاز جنگ های اول ایران و روس و از دست رفتن سرزمین هایی از ایران، آمدن ژوبر نماینده فرانسه به ایران و ملاقات او با عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه و سوال او از نماینده فرانسه درباره علوم و فنون جدید، غلبه استعمار بر مملکت، دادن امتیازات به روس و انگلیس و دخالت آنها در امور داخلی ایران و غیره باعث جریحه دار شدن احساسات ملی گردید و باعث بوجود آمدن زمينه های فکری نهضت مشروطیت شد.

پیشینه سیاسی انجمن ها در ایران

عمده ترین تشکل های سیاسی که خواستار ایجاد اصلاحات در ساختار هرم قدرت و حکومت در ایران بودند، در دوران ناصرالدین شاه به وجود آمدند. درک و اجرای اصلاحات مهم ترین دغدغه ی این تشکل ها بود که همراه نمودن علما و قشر آگاه جامعه با این منظور، هدف اصلی آنها را تشکیل می داد. نکته مهم در این میان میل و استقبال اولیه حکومت به ایجاد چنین تشکیلاتی به صورت رسمی در کشور بود که تاسیس انجمن معارف در سال ۱۲۷۷ ه. ش و به تبع آن روزنامه ی معارف نقطه اوج آن بود. (سلطانی فر و باقری ده آبادی، ۱۳۹۱: ص ۲۹) (دولت آبادی، ۱۳۷۱: ص ۱/۲۸۲) (رشديه، ۱۳۷۰: صص ۸۰-۷۹-۷۸) در خصوص کارکرد و نقش انجمن های پیش و پس از مشروطه، تفاوت ماهوی وجود دارد و در تحلیل نهایی نباید نقش انجمن ها در این دو دوره یکسان تلقی شود. (سلطانی فر و باقری ده آبادی، ۱۳۹۱: ص ۲۹) زمان ناصری را باید یکی از مقاطع مهم تاریخ ایران برشمرد، زیرا تماس ایرانیان با دنیای متمدنی به ویژه اروپا که بر اثر ارتباط نمایندگان سیاسی ایران و محصلین اعزامی به اروپا به وجود آمد، سبب رواج افکار آزادیخواهی و تمایل به حکومت دموکراسی شد. گروهی از روشنفکران و تحصیلکرده های ایرانی اروپا دیده، متوجه شدند برای پیشرفت مملکت و برقراری دموکراسی ابتدا باید ترقیات غربی به ایران وارد شود و رواج پیدا کند و مهمتر از همه اصول حکومت بر اساس قانون قرار گیرد. بنابراین، این روشنفکران خواهان اصلاحات سیاسی و اجتماعی شدند و با نفوذ در دربار ناصری سعی بر آشنایی ناصرالدین شاه با تمدن غربی داشتند و در جهت لزوم اصلاحات با منافع قدرت حاکمه در تعارض بود، طبیعی بود که شاه موضعی خصمانه پیش گیرد و بیش از

پیش به سلطنت مطلقه تأکید ورزد. از این رو، جنبش اصلاح طلبی از همان ایام اگرچه در ظاهر کاری از پیش نبرد ولی فکر اصلاحات در جامعه ریشه دوانید و رشد کرد و مردم را در مقابل برخی اقدامات حکومت برانگیخت. ماجرای انحصار تنباکو، نخستین واکنشی بود که مردم در برابر اقدام دولت از خود نشان دادند. یکی از سازمان های مهمی که در زمان ناصری به وجود آمد و به فعالیت پرداخت، فراموشخانه بود که میرزا ملکم خان ناظم الدوله آن را تأسیس نمود. بی شک او نخستین فرد ایرانی است که تلاشی آگاهانه به منظور برپایی شعبه ای از سازمان فراماسونری حتی به شکل غیر رسمی در ایران به عمل آورد. (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱:صص ۲۷۳-۲۴۵) (رائین، ۱۳۵۷: ص ۱/۴۹۹)

زمینه پیدایش انجمن ها

برای شناخت زمینه پیدایی انجمن ها و عوامل زمینه ساز نهضت مشروطه، باید به جنگ های ایران و روسیه و شکست از روسیه، آشنایی ایرانیان با اندیشه ها و تحولات نوظهور غرب و ظلم بی حد و حصر شاه و شاهزادگان حاکم، واقعه رژی و تحریم تنباکو (دو روش شوار، ۱۳۷۸:ص ۵۸) قتل ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳هـ.ق به دست میرزا رضای کرمانی، (عین السلطنه، ۱۳۷۴:ص ۲/۱۴۷۲) (شعبانی، ۱۳۹۴: ص ۲۳۴) (شعبانی، ۱۳۷۹:ص ۱۹۹) به پادشاهی رسیدن مظفرالدین شاه، پیروزی ژاپن بر روسیه، مقاومت بوئراهای آفریقا در مقابل نفوذ انگلستان در کشورشان، (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ص ۲/۱۴۷۲) باخبر شدن جمعی از اعضای انجمن ها از سیر نوگرایی در چین، (حائری، ۱۳۸۱:ص ۲۲) الگو برداری عده ای از کمون های فرانسه و انجمن های سری اروپا و تقلید از باشگاه های سیاسی - اجتماعی انقلاب فرانسه که یکی می خواست ربسپیر شود و دیگری خود را ما را می دانست و دیگری دانتون... (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷:ص ۶۱۹) قرض های خارجی دولت به عنوان یکی از مظاهر سیاست استعماری، (آدمیت، ۱۳۹۴:ص ۱/۱۴۴) ظلم و ستم آشکار حکام و شاهزادگان از ظل السلطان تا شعاع السلطنه (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۸۱:ص ۱۳۲) تلاش های روحانیون، (حائری، ۱۳۶۴:ص ۱۲۷) روشنفکران و اصلاح طلبان دوره قاجار، باعث خیزش مردم و تشکیل هسته اولیه تشکل ها و انجمن ها شد. این عوامل باعث تحولات فکری و بیداری افکار عمومی و شمار انجمن ها گردید و لزوم حکومت قانون و پایان حکومت استبدادی قاجار را به همراه داشت. (عین السلطنه، ۱۳۷۴:ص ۳/۱۸۴۴)

منشأ انجمن های سیاسی از نظر نویسندگان و مورخان

انجمن های سیاسی در دوران پیش از مشروطیت که نقشی حیاتی و سازنده داشتند و در نتیجه نهال دشمنی که در دوره ناصرالدین شاه قاجار نشانده شده بود در دوره مظفرالدین شاه قاجار محصول داد، ابتدا مجامع سری افزایش یافت، سپس آشکار شد و جنبه عمومی پیدا نمود و مردم را به خیابان ها کشاند و کار حکومت قاجار را سخت نمود. در این باره که انجمن های مخفی پیش از نهضت مشروطه، با تأثیرپذیری از چه الگو و نمونه ای در ایران پا گرفتند، نظرات مختلفی وجود دارد. در این نظرات به طور کلی دو منشأ برای این انجمن ها عنوان نموده اند. نخست این که این الگو در درون خود ایران قرار داشت و دوم این که الگوی شکل گیری این انجمن ها و مجامع سری را باید در خارج از کشور جستجو کرد که در این مورد هم دو عقیده مختلف وجود دارد که عبارتند از: ۱- آن لمبتون را عقیده بر این است که برای پیدایی این انجمن ها نباید به دنبال یافتن الگویی در

خارج از ایران بود، بلکه از دید وی ایران زمین از روزگار باستان همواره مهد تشکیل انواع مختلف جمعیت‌های سری بوده است. پس از ورود دین اسلام و به زعم لمبتون، حمله مسلمانان، ایران از وجود این تشکیلات خالی نبوده است. قیام‌ها و نهضت‌هایی که در لباس دین، ملیت و قومیت ایرانی صورت می‌گرفت در طول یک هزار و پانصد ساله گذشته به طور پیوسته مهم‌ترین عامل سرکوبی غاصبان و اشغالگران این سرزمین به شمار می‌رفت. براین اساس، لمبتون معتقد است که این انجمن‌ها به تشکیلات سری غربی شباهتی نداشته، الگوی آن‌ها بیشتر انجمن‌های سری قرون میانه شرق بوده است. (رائین، ۲۵۳۵:ص ۱۵۲) ۲- در این میان برخلاف عقیده پیشین، برخی به دنبال الگوهایی در خارج از ایران بوده و معتقدند الگوی تشکیل این مجامع سری از مغرب زمین به ایران انتقال یافته است. از جمله منصوره اتحادیه اظهار داشته است که چون ایرانیان اصلاحات را بر پایه الگوهای غربی قرار دادند، بنابراین، بعید به نظر می‌رسد که در تشکیل این انجمن‌ها از قرون میانه الهام گرفته باشند. بلکه اصلاح طلبان ایرانی الگوی خود را از غرب اخذ نموده‌اند، ولی مسائل را در چارچوب اسلامی مورد توجه قرار می‌دادند تا بتوانند پشتیبانی همه اقشار، به‌خصوص روحانیت را جلب کنند. از دیدگاه منصوره اتحادیه احتمال این‌که انجمن‌ها از تشکیلات سری در غرب که به خصوص پس از شکست ناپلئون در ۱۸۱۵م تا بر افتادن سلطنت در ۱۸۴۸م فعالیت داشتند، الهام گرفته باشند بسیار زیاد است. (این تشکیلات، انجمن‌های سری کوچک و انقلابی بودند که در دوره مذکور، فعالیت سیاسی بسیار داشتند) (اتحادیه، ۱۳۶۱:ص ۱۲۵) برخی دیگر نیز مجامع سری فراماسونی غرب را بر روند تشکیل انجمن‌های سری ایران مؤثر می‌دانند. بر این اساس افکار و اندیشه‌های غربی از طرق مختلف از جمله رفت و آمد اشخاص در قالب‌های سیاسی و حتی سیاحتی به ایران سرازیر می‌شدند. این اشخاص از همین طریق با مجامع فراماسونری آشنا شده حتی به عضویت آن‌ها نیز در می‌آمدند. سرانجام سنگ بنای انجمن‌های فراماسونری در ایران توسط میرزا ملکم خان، با تشکیل فراموش‌خانه، نهاده شد. ایرانیان نیز با آگاهی از فعالیت این‌گونه انجمن‌ها به فایده کار جمعی و تشکیلاتی پی بردند و برای پیشبرد اهداف اصلاح طلبانه خویش دست به تشکیل این نوع انجمن‌ها در ایران دوره قاجار زدند. (شیرالی، ۱۳۸۴:ص ۳۱) در نهایت عبدالهادی حائری در این باره نیز با برشمردن بعضی دلایل می‌گوید برخی از انجمن‌ها توسط جمعی از ایرانیان که از سیر نوگرایی چین باخبر بوده‌اند، تشکیل شد. (حائری، ۱۳۶۴:ص ۲۲)

انجمن تبریز و نقش آن در نهضت مشروطه

انجمن ایالتی تبریز یا انجمن ایالتی آذربایجان (انجمن تبریز) سازمان مردم نهادی بود که در جریان نهضت مشروطه در سال ۱۳۲۴ه. ق/ ۱۲۸۵ه. ش در تبریز شکل گرفت. احمدکسروی در این باره می‌نویسد: «در زمانی که مردم از بست کنونی کنسولگری انگلیس در تبریز خارج شدند و محمدعلی میرزا، اساس سلطنت را قبول کرد، رهبران این نهضت انجمنی تشکیل دادند با بیست نفر عضو. این انجمن برنامه اجتماعيون عاميون قفقاز را نیز ترجمه نمود و حزب مجاهدین تبریز را تشکیل داد (کسروی، ۱۳۶۳: ص ۱۶۱) (کاظمی، ۱۳۸۹:ص ۱۲۴) و به مدت بیش از پنج سال همه ی فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و حکومتی تبریز و شهرستان‌های اطراف آن را عهده‌دار گردید. این انجمن با فعالیت‌های خود و تجهیز مردم و فشار سیاسی به دولت مرکزی، نقش اساسی در

نهضت مشروطه و خنثی سازی کارشکنی های محمدعلی شاه و احیاء مشروطه، داشت. انجمن تبریز با ورود قوای روس و اشغال تبریز در سال ۱۳۲۷ه. ق/ ۱۲۹۰ه. ش به کار خود خاتمه داد. بعضی از اعضای این انجمن در تهران و در انجمن های تبریز و دموکرات و در مجلس دوم فعال بودند. هدف از تاسیس این انجمن استقرار حکومت مشروطه در ایران بود. (اتحادیه، ۱۳۶۱:ص ۵۸) (کسروی، ۱۳۵۴: صص ۱۴۹-۱۵۵) (خامچی، ۱۳۸۸:صص ۱۲۷-۱۳۱) (امیرخیزی، ۱۳۸۷:صص ۱۵۲-۱۵۳) عمده فعالیت های انجمن در این دوره شامل: برگزاری جلسه های متعدد و انتخاب نمایندگان مجلس شورا از آذربایجان، انتشار روزنامه انجمن، رسیدگی به مشکلات مردم تبریز و شهرستان ها، برگزاری مجالس وعظ و سخنرانی و آموزش سیاسی و نظامی مردم، وارد نمودن فشار سیاسی به دولت برای تصویب قانون اساسی و متمم آن و تشکیل اردوی نظامی برای جنگ با مستبدان محلی. سایر ایالت ها و ولایت های ایران مانند تهران، کرمان، فارس و خراسان، برای تأسیس انجمن، از این انجمن الگو گرفته و مشکلات خود را با آن در میان می گذاشتند. به عنوان مثال چند بار اقدام به حل گرفتاری های انجمن اردبیل، خوی و مراغه نموده و با سایر شهرهای مهم خارج از ایران مانند انجمن ایرانیان باکو، انجمن سعادت استانبول و انجمن علمای نجف ارتباط دائمی داشت. انجمن ایالتی آذربایجان همان انجمنی است که بزرگترین و اساسی ترین مشکل تنظیم متمم قانون اساسی مشروطه ایران را حل و فصل کرده و به آن صورت قانونی و پارلمانی داد. انجمن ایالتی آذربایجان نظارت مستقیم بر انتخابات دوره اول مجلس شورای ملی در سراسر این ایالت داشته و نمایندگان آن در دوره اول به نمایندگی مجلس انتخاب شدند. این انجمن ناظر و مراقب اوضاع اجتماعی و انقلابی ایران و آذربایجان بود. (اتحادیه، ۱۳۶۱:ص ۵۸) (کسروی، ۱۳۵۴:صص ۱۴۹-۱۵۵) (خامچی، ۱۳۸۸:صص ۱۲۷-۱۳۱) (امیرخیزی، ۱۳۸۷:صص ۱۵۳-۱۵۲) انجمن ایالتی تبریز در ابتدای تاسیس، مجلس ملی خوانده می شد که این موضوع سوء تفاهمی را در تهران میان برخی از نمایندگان مجلس شورای ملی به وجود آورد و به عنوان مجلس برای انجمن ایالتی اعتراض نمودند و بعضی از نمایندگان مجلس درصدد جلوگیری از فعالیت های آنان برآمدند. بعضی دیگر به حمایت از انجمن تبریز برخاستند و اعلام داشتند که در تبریز، مجلس شورای ملی نیست بلکه انجمن ایالتی است. از آن پس، انجمن با صلاحدید نمایندگان آذربایجان در مجلس شورای ملی، برای رفع شبهه به انجمن ایالتی آذربایجان یا انجمن تبریز موسوم گردید. پس از تصویب قانون انجمن های ایالتی و ولایتی در مجلس ملی، نام آن به انجمن ایالتی آذربایجان تغییر یافت. (کاظمی، ۱۳۸۹:ص ۱۲۵) (میرزا صالح، ۱۳۸۶:ص ۱۳۸) ارتباط مداوم و موثری بین نمایندگان تبریز و انجمن تبریز وجود داشت و اعمال وکلای آذربایجان تحت کنترل این انجمن بود. (کاظمی، ۱۳۸۹، ۱۲۵) (کلانتری باغمیشه بی، ۱۳۷۷، ۱۱۴) پس از مدتی بعضی از اعضای انجمن مثل علی مسیو، گنجهای، دوافروش و صدقیانی تشکل درون گروهی ای بنام مرکز غیبی را بنیان نهادند (کهن، ۱۳۶۲:ص ۱/۲۳۶) (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۸:صص ۸۲-۶۴-۱۹) که درحقیقت به مانند شاخه نظامی عمل می نمود و به تعلیم افراد و نوشتن شب نامه ها می پرداخت و در واقع می توان گفت که کمیته سری مجاهدین تبریز بود. این مرکز از طریق روسیه پنهانی اسلحه وارد می کرد و در اندک مدت، بسیاری از افراد را مسلح نمود. هدف اصلی این مرکز، مبارزه بی امان بر علیه محمدعلی شاه و عمال او و مسلح کردن مردم و تشکیل دسته های مجاهدین برای دفاع از مشروطه بود. (آفاری، ۱۳۸۵:ص ۶۸) (آبراهامیان، ۱۳۸۶:ص ۷۰) (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶:ص ۲/۱۷۵) (کاظمی

۱۳۸۹، ص: ۱۲۵) (کسروی، ۱۳۵۴، ص: ۱۶۱) (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۵) (رفیعی، ۱۳۶۰، ص: ۴۰) (کهن، ۱۳۶۲، ص: ۱/۲۳۶) بعد از پایان پذیرفتن انتخابات در تبریز، محمد علی میرزا، خواهان برچیده شدن انجمن شد که با مقاومت آزادیخواهان مواجه گردید. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۴) (فتحی، ۱۳۵۴، ص: ۳۴) انجمن تبریز را بلندگوی افکار (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۵) (ملک زاده، ۱۳۷۱، ص: ۴۲۵) طیف تندرو مجلس خوانده اند و به بیانی انجمن مدیر انقلاب شده بود. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۵) (هدایت، ۱۳۶۳، ص: ۱۸۸) این انجمن نقش نظارتی بر عملکرد دولت و به ویژه دولت امین السلطان داشت که متهم به سهل انگاری در ایجاد امنیت شد. انجمن تبریز به طور کلی رادیکال بود. از جمله خواسته های آن، عزل محمدعلی شاه از سلطنت در پی کودتای اول (واقعه میدان توپخانه) بود. این انجمن نقش تعیین کننده ای بر حوادث داشت، با تحصن شاه در باغشاه، انجمن با تلگراف به دیگر شهرها، آنها را به مقابله با شاه برانگیخت. اغلب تظاهرات از طرف این انجمن ترتیب داده می شد به ویژه که با انجمن آذربایجان-تهران، همکاری و در مقابله با شاه پیشرو بوده است. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۵) (رفیعی، ۱۳۶۰، ص: ۲۸) که در این جا به انجمن آذربایجان که با انجمن تبریز همکاری داشت پرداخته می شود. مهم ترین انجمن تندرو ملی در تهران، انجمن آذربایجان بود که گفته شده دو هزار و نهصد و شصت و پنج نفر عضو داشت (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) (خارابی، ۱۳۷۹، ص: ۳۵) این انجمن از قوی ترین انجمن های پایتخت بود. درباره تاریخ تاسیس انجمن آذربایجان، محمدعلی تهرانی (کاتوزیان) می نویسد: «پس از انقضای ذی الحججه ۱۳۲۴ ه. ق و انقلاب آذربایجان و ورود وکلای تبریز به تهران قرب مجلس شورای ملی، انجمنی از وکلای تبریز و عده ای از آذربایجانی ها به نام انجمن آذربایجان تاسیس گردید. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) بسیاری از حوادث و جریانات مهم مشروطیت از جمله سوء قصد به جان شاه، قتل اتابک، تهدید صنایع الدوله و احتشام السلطنه و بسیج مردم جهت تحصن در بهارستان و غیره به نام انجمن آذربایجان گره خورده است. اعلان نامه های انجمن آذربایجان در جراید مختلف آن روز به خصوص در صوراسرافیل و روح القدس به چاپ می رسید. از جمله این اعلان ها، پیوستن زرتشتیان تهران به این انجمن بود که در صوراسرافیل به چاپ رسید. انجمن آذربایجان موفق به تاسیس شعباتی در شهرهای خراسان، قوچان، سبزوار، سمنان و رشت شد. اهمیت این انجمن به دلیل فعالیت های وکلای آذربایجان و نیز ارتباط آن با انجمن تندرو تبریز و کمیته انقلاب بود. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) (اتحادیه، ۱۳۶۱، ص: ۱۵۵) حیدرعمو اغلی معروف نیز جزء انجمن آذربایجان بود. حتی گفته شده وی در درون این انجمن، نخستین حزب سوسیال دموکرات ایران را تشکیل داد. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) (آبراهامیان، ۱۳۷۹، ص: ۱۱۱) به گفته عین السلطنه، انجمن آذربایجان از انجمن جدید التاسیس نسوان حمایت می نمود؛ به طوری که مخارج ماهیانه آنها توسط این انجمن تامین می شد و دو سخنران این انجمن آذربایجان (ملک المتکلمین و سیدجمال واعظ) در این انجمن سخنرانی می نمودند. (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) (سالور و افشار، ۱۳۷۴، ص: ۲۰۰۹) این انجمن نقش مهمی در تهییج مردم و تشکیل تحصن های مختلف در صحن بهارستان داشت. نفوذ و قدرت انجمن آذربایجان دولت را به عکس العمل وا داشت و به منظور خنثی نمودن عملیات آنها انجمن فتوت ایجاد شد. روح القدس در مقاله نطق غیبی خود به جریان تشکیل انجمن فتوت اشاره نمود و آن را توطئه ای از جانب مستبدین و دولت دانسته است. در منابع از افراد مختلفی با عنوان ریاست انجمن یاد شده است، (کاظمی، ۱۳۸۹، ص: ۱۲۶) (دولت آبادی، ۱۳۶۷، ص: ۲) احتشام السلطنه

،(کازمی،۱۳۸۹:ص۱۲۶) (احتشام السلطنه،۱۳۶۷:ص ۶۱۵) تقی زاده را به عنوان رئیس انجمن دانسته اند؛ ولی تقی زاده منکر ریاست خود بر این انجمن شده و می گوید: (کازمی،۱۳۸۹:ص۱۲۶) در اوایل مرا رئیس انجمن آذربایجان نموده بودند بعد از چندی گفتم چون وکیل مجلس هستم مناسب نیست و استعفا دادم و بعد معاضدالسلطنه رئیس شد(کازمی،۱۳۸۹:ص۱۲۷)(تقی زاده،۱۳۶۸:ص۸۵) این انجمن، به هنگام کودتای محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس شورای ملی به وسیله محمدعلی شاه،(شعبانی، ۱۳۹۴:ص۱۳۷) نقش مهمی در دفاع از مجلس شورای ملی ایفا نمود. اهمیت انجمن تبریز چنان بود که بعضی از انجمن ها مثل انجمن برادران دروازه قزوین با آن همکاری داشت. (کازمی،۱۳۸۹:ص۱۲۷)(عین السلطنه، ۱۳۷۴:ص۲۰۱) در موقع به توپ بستن مجلس، انجمن برادران دروازه قزوین به همراه انجمن آذربایجان به دفاع از مجلس پرداخت. در نهایت با انحلال مجلس، انجمن آذربایجان نیز از بین رفت(کازمی،۱۳۸۹:ص ۱۲۷) و بعد از به پیروزی رسیدن شاه، محل آن از سوی مستبدین با کلنگ ویران شد. (کازمی،۱۳۸۹:ص ۱۲۷) در این جا به به روزنامه انجمن تبریز پرداخته می شود که این روزنامه بعد از سقوط مجلس اول، نقش مهمی را در اعاده نهضت مشروطه ایفا نمود. البته در تبریز روزنامه هایی چون مجاهد (کازمی،۱۳۸۹:ص۱۲۵) و روزنامه های ترک زبان زیادی چون آنادیلی، آی، ملاعمو، روزنامه مصورفکاهی حشرات الارض منتشر شد. (صدر هاشمی، ۱۳۶۳:صص۲۱۱۷-۲/۲۱۵)(محیط طباطبایی، ۱۳۷۵:صص۲۲۷-۱۷۱)(سرداری نیا، ۱۳۶۰: صص ۱-۱۴۱-۱۳۵) (صدرهاشمی، ۱۳۶۳:صص۲۸۸-۲/۲۸۶)(مرسلوند، ۱۳۶۹:صص۳۳-۵/۲۳)(محیط طباطبایی، ۱۳۷۵:ص۱۷۶)(برقعی، ۱۳۷۳: صص ۶۹-۶/۶۸) که نقش مهمی را در مبارزه با استبداد و ترویج آزادی بیان را در دوره قاجار ایفاء نمودند.(رابینو، ۱۳۸۰:صص۴۴-۴۲)(ناهدی آذر، بی تا، ۵۹)(سرداری نیا، ۱۳۶۰:صص۱۰۴-۱۰۵)

روزنامه انجمن تبریز

این روزنامه ارگان انجمن ایالتی آذربایجان(انجمن ملی تبریز) به مدیریت سید علی اکبر وکیلی بود. اولین شماره آن با نام جریده ملی در سال ۱۳۲۴ه.ق انتشار یافت(جلالی، ۱۳۸۸:ص۷۸) تنها روزنامه‌ای بود که در ایران دوره قاجار به صورت گسترده و عمومی چاپ می‌شد. روزنامه انجمن تبریز وابسته به انجمن تبریز و نزدیک به اجتماعيون عاميون و حیدرخان عمواغلی با گرایش فکری و سیاسی نزدیک به صور اسرافیل بود.(رفعتی پناه مهرآبادی و سلیمانی دهکردی، ۱۳۹۵:ص۱۰۷)(انجمن تبریز، ۱۳۲۴ق، ش ۲، ۲۷) روزنامه انجمن تبریز برای آشنایی با وقایع زمان مشروطه به ویژه جریانات تبریز از مفیدترین منابع به شمار می رود. همچنین به جهت درج مسائل و رویدادهای آن زمان و نتیجه گفتگوها و مذاکرات و تصمیم گیری های انجمن حائز اهمیت است.(رفیعی، ۱۳۶۲:صص۹۹-۸۵)(جلالی، ۱۳۸۸: ص ۷۸)(آروتونیان، ۱۳۸۵:صص۹۵-۹۴)(سرداری نیا، ۱۳۶۰:صص۱۰۹-۱۰۰)(صدرهاشمی، ۱۳۶۳:صص۲۸۸-۱/۲۸۶)(جلالی، ۱۳۸۸:ص۷۸) روزنامه انجمن تبریز در تعریف مشروطه می‌نویسد: مشروطه عبارت است از حضور سلطنت و ترک استبداد و مداخله در امور مردم با مصلحت و مشورت علمای روحانی و وزرای عادل. نه اینکه سلطان یا وزیر یا حاکم یا امیر، جان چندین کرور نفس را در مشت داشته و هر چه به هوای نفس خود بخواهد در حق ایشان جاری کنند، بلکه شرط سلطنت و ریاست این است که موافق قانون و قرارداد تمام عقلای مملکت رفتار کنند و عموم مسلمین در

احکام قوانین حق تساوی و برابری داشته باشند و هیچ شخصی به دیگری بدون استحقاق برتری نداشته و در حق یکدیگر تجاوز و ظلم نمایند. (رفعتی پناه مهرآبادی و سلیمانی دهکردی، ۱۳۹۵:ص ۱۰۸) همچنین این انجمن در حمایت از نهضت مشروطه با بعضی از انجمن ها و به ویژه انجمن عدالت در تبریز همکاری داشت که در این مورد به شرح این موضوع پرداخته می شود.

گروهی از روشنفکران تبریز، در سال های قبل از مشروطیت انجمنی در منزل میرزا سیدحسین خان عدالت تشکیل داده و در آنجا راجع به اوضاع سیاسی و اجتماعی کشور به بحث و گفتگو می پرداختند. (کسروی، ۱۳۶۳:صص ۱۵۱-۱۵۰) از جمله ی اعضای آن عبارت بودند از: سیدحسن تقی زاده، سید حسن شریف زاده، سیدمحمد شبستری (ابوالضیاء)، محمد علی تربیت و صفراء. آنان از دانش آموختگان شهر تبریز به شمار می رفتند و از برخی از زبان های اروپایی نیز مطلع بودند و در نشریه ی حبل المتین و غیره مطلب می نوشتند. عدالت، روزنامه های الحدید و سپس عدالت را به همراهی شبستری منتشر می کرد و تربیت و تقی زاده نیز نشریه ای بنام گنجینه ی فنون انتشار می دادند. هر کدام از اینان بعدها در دوران مشروطیت مثمر ثمرات فراوانی گردیدند. تقی زاده که با مجامع سوسیال دموکرات قفقازیه روابط نزدیک داشت، یکی از معروف ترین و قدرتمندترین نمایندگان مجلس شورای ملی شد و مورد احترام تعداد زیادی از نمایندگان مجلس و رجال و مبارزانی همچون حیدرخان عمواوغلی و ستارخان دوتن از نامداران نهضت مشروطیت قرار داشت. انجمن سری دیگری نیز در تبریز با عضویت اشخاص نامداری همچون: حاجی رسول صدقیانی، جعفر آقا گنجه ای، کربلائی علی مسیو، میرزا علی اصغر خویی و آقامحمد سلماسی تشکیل شده بود که شبنامه ای نیز با ژلاتین چاپ و بین مردم پراکنده می نمودند. اعضای این گروه نیز بعدها از مبارزان تبریز به شمار می رفتند و در تشکیل انجمن غیبی تبریز و نیز انجمن تبریز جزو عوامل اصلی بودند. در جنگ های تبریز بر علیه محمد علی شاه از رهبران جمعیت محسوب می شدند. در حقیقت می توان گفت که دو انجمن فوق به نوعی ناجی مشروطیت نیز شمرده می شدند. (کسروی، ۱۳۶۳:ص ۱۵۱) (کشاوری، ۲۰۱۳:صص ۲۲-۲۱) نقش این انجمن ها و همکاری آنها باهم چنان مهم بود که در این مورد می توان گفت که جنبش مشروطه خواهی و مجلس اول بدون حمایت فعال انجمن ها (چه انجمن های رسمی و چه غیررسمی) و مطبوعات آزاد قادر به رویارویی با شاه و دربار و هواداران رژیم استبدادی نبود و بسیاری از مصوبات مجلس و توشیح آن به ویژه متمم قانون اساسی که متضمن حقوق و آزادی های مدنی بود و تصمیمات کمیسیون مالی، بدون حمایت فعال انجمن ها تحقق نمی یافت. (خارابی، ۱۳۷۹:صص ۸۷-۸۶) یکی از مهمترین تشکیلات سیاسی اجتماعی که در فرایند تحولات سیاسی پیش از تحقق مشروطه و بعد از آن نقش بسزایی داشتند، انجمن ها بودند. هسته پیدایش انجمن ها را اواخر سلطنت ناصرالدین شاه و اوایل سلطنت مظفرالدین شاه دانسته اند. قبل از نهضت مشروطه، انجمن های مشروطه خواه (انجمن مخفی و انجمن ملی) به صورت مخفیانه فعالیت می نمودند. بعد از صدور فرمان مشروطه، تعداد انجمن ها فزونی یافت. به طوری که انجمن سازی به هر انگیزه ای باب روز شده بود. تعداد انجمن های پایتخت را هفتاد تا دویست انجمن نوشته اند. انجمن ها در قالب انجمن های سیاسی و انجمن های ایالتی و ولایتی فعالیت می نمودند. انجمن های ایالتی و ولایتی با هدف نظارت بر انتخابات نمایندگان شورای ملی در ایلات و ولایات، رسیدگی به شکایات و جمع آوری مالیات به وجود آمدند. با افزایش شمار انجمن های

سیاسی «انجمن مرکزی» به وجود آمد و قرار بر این شد که هر انجمن دو نماینده به آن بفرستد. هدف از تشکیل این انجمن‌ها محدود به بیداری مردم نمی‌شد، بلکه آنها معتقد بودند که باید به دفاع از حقوق و آزادی‌های بدست آمده پردازد. (کاظمی، ۱۳۸۹: ص ۱۲۰) (رائین، ۱۳۴۴: ص ۳۶۴) از دیگر اهداف انجمن‌ها، دفاع و پشتیبانی از مجلس و قانون اساسی بود. در میان این انجمن‌های متعدد، انجمن‌های رادیکال نیز بودند. این انجمن‌ها، بیشتر با آزادی خواهان همکاری داشتند و فشاری که این دسته بر دولت می‌آوردند، تاثیر مهمی بر وقایع می‌نهاد و عامل بعضی از موفقیت‌های آزادی خواهان بودند، از مهم‌ترین این انجمن‌ها، انجمن تبریز، آذربایجان، برادران دروازه قزوین، مظفری و انجمن غیرت می‌باشد. (کاظمی، ۱۳۸۹: ص ۱۲۴) اما توسعه انجمن‌ها با اشکال و جلوه‌های گوناگون در نهضت مشروطه بی سابقه بود. برخی برپایه مذهب، برخی براساس حرفه و صنعت رونق گرفتند و خواست‌های سیاسی را بر خواست‌های صنفی افزودند. به رغم تعدد آمال و اعمال، نقش انجمن‌ها بشر دوستانه و سیاسی بود. آنها به ایجاد مدارس شبانه در جهت آموزش توده‌ی مردم برآمدند. دست به تأسیس درمانگاه برای بیماران زدند... در رابطه با حقوق شهروندان و در رابطه با منافع واقعی آنان جلسات برپا نمودند... انجمن‌ها توان‌ترین عامل روشنگری در احیاء مردم بودند. به گفته ادوارد براون برخی انجمن‌های ایالتی تا پای «شوراهای شهری» نیز پیش رفتند و مجامعی تشکیل دادند که خصلت شورایی داشتند و در تبریز، رشت و مشهد استقرار یافتند. (براون، ۱۳۸۰: ص ۲۱) برخلاف تصور رایج انجمن تبریز فی البداهه و به دنبال تحسن در قنصلخانه انگلیس پدید نیامد، بلکه بانی تحسن قنصلخانه شد. یعنی تاریخ تشکیل آن نه در اکتبر ۱۹۰۶م بلکه یک ماه و نیم قبل بود. پس گروهی به اندیشه بست نشینی و نیز برپایی انجمن افتادند. (براون، ۱۳۸۰: صص ۳۷-۲۵)

بحث و نتیجه گیری

نهضت مشروطیت ایران همانند سایر نهضت‌های بزرگ معاصر سبب ایجاد مجموعه‌ای از نهادها و ارگان‌های دموکراتیک و انقلابی مانند قانون اساسی، مجلس شورا، مطبوعات آزاد و انجمن‌ها شد که بی تردید باید آنها را مهم‌ترین دستاوردهای این تحول بزرگ سیاسی و اجتماعی بدانیم. در این زمینه یعنی در مورد انجمن‌ها می‌توان گفت که انجمن‌های صدر مشروطه نه تنها یکی از اصیل‌ترین و بدیع‌ترین پدیده‌های این دوره‌ی پرحادثه از تاریخ ایران، بلکه نشان‌دهنده‌ی گسترده‌ی ابعاد جنبش ضد استبدادی، آزادیخواهانه و انقلابی مردمی بودند که پس از گذراندن چند هزار سال در کابوس کهنسال ایرانی برای نخستین بار به صحنه مبارزات فعال سیاسی و اجتماعی کشانیده شدند و به صورتی مستقیم و بلاواسطه تمایل آشکاری به مشارکت در حیات سیاسی و اجتماعی کشور از خود نشان دادند. طلوع انجمن‌ها همزمان با مرحله آغازین گسترش نهضت ضد استبدادی و نخستین عقب نشینی دربار قاجار، یعنی صدور فرمان مشروطیت و شکست آنها در جریان کودتای ضدانقلابی محمد علی شاه را می‌توان نقطه عطفی در جنبش نهضت مشروطه دانست. به فاصله‌ی کوتاهی پس از تشکیل نخستین انجمن در شهر تبریز، (کسروی، ۱۳۶۳: صص ۱۵۱-۱۵۰) مردم سایر شهرها نیز بدان تاسی جستند و شمار فراوانی از انجمن در سرتا سر ایران تاسیس گردید و به زودی انجمن‌ها به پدیده رایج در

زندگی شهری ایران تبدیل شد. موضوع تاسیس انجمن ها به شهرها محدود نماند و در برخی قصبه ها و روستاها در آذربایجان و گیلان نیز انجمن هایی تشکیل شد. به نوشته حبل المتین تهران (شماره ۲۲۲ مورخ ۴ فوریه ۱۹۰۸م) در سراسر ایران و نقاطی که ایرانیان در آن به سر می بردند، بیش از هزار انجمن تاسیس شد. پیدایش خودجوش و بدون نقشه و برنامه انجمن ها و اقبال بی سابقه ی مردم ایران به آنها شاهی انکارناپذیر از عزم آنها به دخالت در سرنوشت خود و مشارکت در امر اداره ی کشور است. در شرایط فقدان هرگونه سنت دموکراسی و نبود احزاب و جمعیت های سیاسی و سازمان های صنفی و گروهی، انجمن ها در واقع بلاواسطه ترین و ساده ترین اشکال محافل و مجامعی بودند که افراد می توانستند در آن به بحث و گفتگو و تبادل نظر پیرامون مسائل جامعه بپردازند و به صورت سازمان یافته در تعیین سرنوشت سیاسی کشور فعالانه مداخله کنند. انجمن های صدر مشروطه اعم از انجمن های رسمی (انجمن های ایالتی و ولایتی) و انجمن های غیر رسمی، عملاً به حیطة ای برای پرورش سیاسی تبدیل شدند و از این لحاظ نقش ارزنده ای ایفا نمودند. از این رو می توان انجمن های صدر مشروطه را مکتبی برای تربیت کادرهای سیاسی و پیش درآمد احزاب و جمعیت های سیاسی بعدی تلقی نمود. (حبل المتین، ۱۹۰۷: ش ۷۵)

در مجموع با توجه به آنچه گفته شد می توان گفت که تشکیل انجمن ها در دوره قبل از مشروطه با همکاری روشنفکران و منورالفکران و همچنین تاسیس مدارس و انتشار روزنامه ها به وسیله آنها نقش بسیار مهمی در نهضت مشروطه داشت، تا جایی که بعضی از پادشاهان قاجار چون از اهداف و برنامه های این انجمن ها اطلاع کافی نداشتند به عضویت این انجمن ها در می آمدند و سوءظنی نسبت به آنها نداشتند اما رفته رفته با آشکار شدن اهداف و برنامه های این انجمن ها پادشاهان قاجار نسبت به این انجمن ها حساسیت نشان دادند و از ادامه فعالیت آنها جلوگیری به عمل آمد. انجمن های پیش از مشروطه، هم از لحاظ ساختار و هم از لحاظ رفتار سیاسی نقش بسیار مهمی را در برپایی نهضت مشروطه ایفا نمودند. این تشکل های سیاسی نخستین، در عملکرد خود یک هدف مشترک داشتند که آن عبارت بود از: آگاه نمودن و تنویر افکار عمومی در برخورد با پدیده های موجود در جامعه. تأکید این تشکل ها بر اجرای قانون در جامعه، ترکیب حساب شده و منسجم اعضای انجمن، شرکت فعال آزادی خواهان در انجمن ها و پرهیز از مباحث افراطی و تنش زا در این دوره، از ویژگی های مهمی بود که بیشتر این انجمن ها از آن برخوردار بودند. یکی از وجوه مهم افتراق انجمن های پیش و پس از مشروطه، فعالیت پنهان اکثریت انجمن های پیش از مشروطه است که این موضوع برخاسته از دو عامل بود؛ نخست، موضوع کاری انجمن ها که عمدتاً حول و حوش مباحث سیاسی کشور می چرخید و دیگر فضای استبداد و اختناق قبل از مشروطه. بسیاری از آزادیخواهان که در این انجمن ها حضور داشتند به یک چیز معتقد بودند و آن ارتقای سطح آگاهی توده مردم جهت نیل به تنظیم روابط در جامعه بود. (سلطانی فر و باقری ده آبادی، ۱۳۹۱: ص ۲۹) نکته دیگری که از این بحث می توان نتیجه گرفت این است که یکی از ارکان انقلابی در ایران دوره قاجار که شبکه نهضت مشروطه طلبی را بیش از پیش ریشه دار کرد و در ارتباطات اجتماعی زمان نهضت مشروطه نقش مهمی داشت، انجمن های سیاسی بودند. این انجمن ها در تاریخ نهضت مشروطه ایران فصل جداگانه و مخصوصی دارند؛ ولی از جنبه تعامل انجمن ها با مطبوعات ملی و عوامل ارتباطات اجتماعی در ایران، همین قدر باید یادآوری کرد که انجمن ها در حقیقت، مرکز تهیه مقالات انقلابی

روزنامه ها و همچنین مرکز مباحثه و تفسیر و تعبیر نوشته های مطبوعات ملی به شمار می رفتند. انجمن های سیاسی که در اواخر قرن نوزدهم در تهران و برخی شهرها به وجود آمده بودند، در اوایل قرن بیستم در اکثر شهرهای بزرگ ایران نیز توسعه یافته و مرکز تجمع و فعالیت ملی گرایان و آزادی خواهان شدند. البته دو دسته مهم روزنامه نگاران و روحانیان در تشکیل این انجمن ها نقش بسیار مهمی ایفا می کردند؛ به طور مثال از پنجاه و چهار نفر عضو نخستین انجمن سری که در تهران تشکیل شد، بیست نفر روزنامه نگار و بقیه روحانی و بازرگان بودند. حضور روزنامه نگاران از این رو در انجمن های سیاسی اهمیت داشت که علاوه بر آگاهی و دانشی که از اوضاع داخل و خارج کشور داشتند، روزنامه ها و جزوه های آن ها وسیله ترویج و توسعه انجمن های سری بین مردم بود. البته نقش روحانیان در انجمن های سیاسی به علت احترام و نفوذ قابل ملاحظه ای که بین بازاریان و مردم داشتند، مهم بود و از طرفی روحانیان هم از طریق مکاتب و مدارس مذهبی در آموزش و پرورش زمان خود اثر می بخشیدند. ذکر این نکته نیز مهم است که یکی از دستورهای مهم انجمن های سیاسی، این بود که هر روز یا هر هفته اعضای انجمن در مرکز خود جمع شده و روزنامه های ممنوعه داخل و خارج کشور را برای یک دیگر بخوانند و اوضاع و احوال مملکتی و فعالیت های خود را مورد بحث و ارزیابی قرار دهند. در نتیجه پیوند روزنامه ها و انجمن های سیاسی و ارتباطی که از این طریق حاصل شده بود، اسلحه بسیار مهمی در تبلیغات انقلابی ها و آزادی خواهان به شمار می آمد. (مولانا، ۱۳۶۵: ص ۱۲۱۱۲۲)

کتابنامه

- آبراهامیان، یرواند، ۱۳۸۶، ایران بین دو انقلاب، ترجمه‌ی احمد گل محمدی، محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.
- اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، ۱۳۸۱، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، تهران، سیامک.
- احتشام السلطنه، محمود، ۱۳۶۷، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش محمد مهدی موسوی، تهران، زوار.
- آدمیت، فریدون، ۱۳۹۴، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، گستره.
- آروتونیان، گ.س، ۱۳۸۵، انقلاب ایران و بلشویک‌های ماورای قفقاز، ترجمه محمد نایب پور، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن، ۱۳۶۷، مراة البلدان به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.
- آفاری، ژانت، ۱۳۸۵، انقلاب مشروطه ایران ۱۹۰۶-۱۹۱۱ (۱۲۹۰-۱۲۸۵)، ترجمه رضارضایی، تهران، نشر بیستون.
- امیرخیزی، اسماعیل، ۱۳۸۷، قیام آذربایجان و ستارخان. تهران: انتشارات آیدین، ۱۵۲-۱۵۳.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان، ۱۳۴۱، خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله، چاپ اول، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، تهران، دانشگاه تهران.
- براون، ادوارد گرانویل، ۱۳۸۰، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه مه‌ری قزوینی، چاپ دوم، تهران، انتشارات کویر.
- تقی زاده، سیدحسن، ۱۳۶۸، زندگی طوفانی: خاطرات سیدحسن تقی زاده، تهران، چاپ ایرج افشار.
- تقی زاده، سیدحسن، ۱۳۷۲، زندگی طوفانی: خاطرات سیدحسن تقی زاده، جلدیک، تهران، چاپ ایرج افشار.
- جلالی، نادره، ۱۳۸۸، تاریخ مطبوعات و احزاب سیاسی در زمان قاجار، ویراستار محمدرضا نصیری، تهران، دانشگاه پیام نور.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۶۰، تشیع و مشروطیت در ایران، تهران، نشر امیر کبیر.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۶۴، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- حائری، عبدالهادی، ۱۳۸۱، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر.
- دو روش شوار، ژولین، ۱۳۷۸، خاطرات سفر به ایران، مترجم مهران توکلی، تهران، نشر نی.
- دولت آبادی، یحیی، ۱۳۶۲، حیات یحیی، جلد دوم، تهران، انتشارات فردوس.
- دولت آبادی، یحیی، ۱۳۷۱، حیات یحیی، خاطرات یحیی دولت‌آبادی، چاپ ششم، جلد اول، تهران، عطار و فردوسی.
- رابینو، ه.ل، ۱۳۷۲، روزنامه های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ ه. ق. ۱۲۸۹ ه. ش، ترجمه و تدوین جعفر خمami زاده، تهران، انتشارات اطلاعات.
- رائین، اسماعیل، ۱۳۵۷، فراموشخانه و فراماسونری در ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- رائین، اسماعیل، ۲۵۳۵، انجمن های سری در انقلاب مشروطیت، تهران، انتشارات جاویدان.
- رشدیه، شمس الدین، ۱۳۶۲، سوانح عمر (شرح زندگانی میرزا حسن رشدیه)، تهران، نشر تاریخ ایران.
- رشدیه، فخرالدین، ۱۳۷۰، زندگینامه پیرمعارف رشدیه، بنیانگذار فرهنگ نوین ایران، تهران، انتشارات هیرمند.
- رفیعی، منصوره، ۱۳۶۲، انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران، نشر تاریخ ایران.
- سرداری نیا، صمد، ۱۳۶۰، روزنامه ها و مجله های آذربایجان، تهران، دنیا.
- شعبانی، رضا، ۱۳۷۹، مبانی تاریخ اجتماعی ایران، تهران، قومس.
- شعبانی، رضا، ۱۳۹۴، ایرانیان و هویت ملی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شیرالی، فاطمه، ۱۳۸۴، انجمن های تهران در زمان مشروطیت، تهران، باران اندیشه.
- صدر الاشراف، محسن، ۱۳۶۴، خاطرات صدر الاشراف، تهران، انتشارات وحید.
- صدر هاشمی، محمد، ۱۳۶۳، تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد اول، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات کمال.

صدر هاشمی، محمد، ۱۳۶۳، تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد چهارم، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات کمال.

صفایی، ابراهیم، ۱۳۴۵، رهبران مشروطه، میرزا علی خان امین الدوله، تهران، شرق، چاپ اول.

عتبی، محمد بن عبد الجبار، ۱۳۷۴، تاریخ یمینی، تصحیح جعفر شعار، ترجمه ناصح بن ظفر جرفادقانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

عین السلطنه، قهرمان میرزا سالور، ۱۳۷۴، روزنامه خاطرات عین السلطنه، جلد چهارم، چاپ اول، تهران، اساطیر.

کلانتری باغمیشه یی، ابراهیم، ۱۳۷۷، روزنامه ی خاطرات شرف الدوله، تهران، فکر روز.

کسروی، احمد، ۱۳۶۳، تاریخ مشروطه ایران، جلد اول، چاپ شانزدهم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

کشاوری، بهزاد، ۲۰۱۳، نقش انجمن های «سیاسی سری» در مشروطه، بی جا، بی نا.

کهن، گوئل، ۱۳۶۳، تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، جلد اول، تهران، انتشارات آگاه.

محمدباقر، ۱۳۷۳، سخنوران نامی معاصر ایران، جلد ششم، تهران، خرم.

محیط طباطبایی، محمد، ۱۳۷۵، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، تهران، بعثت.

مرسلوند، حسن، ۱۳۶۹، زندگی نامه رجال و مشاهیر ایران، جلد پنجم، تهران، الهام.

ملایی توانی، علیرضا، ۱۳۸۱، مشروطه و جمهوری، تهران، نشر گستر.

ملک زاده، مهدی، ۱۳۷۱، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، جلد دوم، تهران، علمی.

مولانا، حمید، ۱۳۵۸، سیر ارتباطات اجتماعی در ایران، تهران، دانشکده ارتباطات اجتماعی.

میرزا صالح، غلامحسین، ۱۳۸۶، مذاکرات مجلس اول، تهران، انتشارات مازیار.

ناظم الاسلام کرمانی، محمد بن علی، ۱۳۷۱، تاریخ بیداری ایرانیان، چاپ چهارم، تهران، انتشارات امیر کبیر.

ناظم الاسلام کرمانی، محمد بن علی، ۱۳۸۱، تاریخ بیداری ایرانیان، جلد اول، چاپ ششم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.

ناهیدی آذر، عبدالحسین، بی تا، تاریخچه روزنامه های تبریز در زمان مشروطیت به انضمام مجموعه روزنامه ناله ملت، تبریز، انتشارات تلاش.

هدایت، مهدیقلی، ۱۳۶۳، گزارش ایران قاجاریه و مشروطیت، تهران، نقره.

مقالات

امانت، عباس، ۱۳۸۳، زمینه های فکری مشروطه «انقلاب مشروطیت»، از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا، ترجمه پیمان متین، چاپ سوم، تهران، نشر امیرکبیر.

پیلتن، فرزاد، بی تا، وضع مطبوعات پیش و پس از انقلاب مشروطه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، شماره ۲۸۷-۲۷۷، سیاسی-اقتصادی.

جبارلوی شبستری، بهرام، ۱۳۸۳، درآمدی بر زیرساخت مطبوعاتی انقلاب مشروطه؛ چگونگی شکل گیری، ویژگی ها، کارکردها و آسیب ها، مجله آموزه، شماره ی ششم.

رسول اف و راسخ، رامین و کرامت اله، بهار ۱۳۹۷، نقش سیاسی اجتماعی مطبوعات در انقلاب مشروطیت با رویکرد تحلیل محتوای سرمقاله های روزنامه های روح القدس و سورا سرافیل، انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال چهاردهم، شماره پنجاهم.

رفعتی پناه مهرآبادی و سلیمانی دهکردی، مهدی و کریم، زمستان ۱۳۹۵، بازخوانی مفهوم آزادی در مطبوعات مشروطه (۱۳۲۷-۱۳۲۴ ه. ق) مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش نامه ی انجمن ایرانی تاریخ، سال هشتم، شماره ی سی ام.

سلطانی فر و باقری ده آبادی، محمد و علیرضا، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، تحلیل نقش انجمن های صدر مشروطیت در سقوط مجلس اول، دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانش سیاسی، سال هشتم، شماره دوم- (پیاپی).
کاظمی، زهرا، بهار ۱۳۸۹، عملکرد انجمنهای رادیکال در ایران مشروطه (از تاسیس تا سقوط مجلس اول)، پژوهشنامه تاریخ، سال پنجم، شماره هجدهم.